

Глава трета НА ПРАГА НА ПОСЛЕДНАТА ТАЙНА

Най-важно е онова, което е невидимо.

А. Сент-Екзюпери

И така, убедихме се, че процесът на познание е сложен, многостранен и протича в три основни руслата. Ако изхождаме от това, че човек има работа не с фикции, а с действителността, то се налага мисълта за три страни на битието, на които съответстват три вида познание. Кое от тях ни приближава най-много до последната Реалност?

Емпирическият път тук очевидно е изключен, защото той не прониква по-дълбоко от повърхността на явленията. Спекулативното мислене може да разкрие повече, но поради самата си природа, то не създава живо съприкоснение с Познаваемото. Идеята за Бога не е нищо повече от "идея" — нещо отвлечено, абстрагирано от битието.

Навремето Лаплас твърдял, че за физическите си теории той не се нуждае от "хипотезата за Бога". Но дори и да прибягвал до нея, както правели другите, тя би оставала безкрайно далеч от живото богопознание, защото за вярата Бог съвсем не е "хипотеза".

В труда си, посветен на проблема за религията и морала, Бергсон посочва, че източниците на вярата водят началото си не от рационалните спекулации, а от интуитивните прозрения на своите гени и пророци¹. И действително, ако даже когато опознава природата човек често се опира на интуицията, то още повече е важна тя в сферата, отнасяща се до самата същност на Битието. Още великият католически мислител Тома Аквински казва, че ако пътят на човека към Бога преминаваше само през философското абстрактивно мислене, то вярата би

останала съдба на нищожно малцинство от хора. На практика се вижда, че религиозността е присъща и на неграмотния индийски селянин и на европейския учен, намиращ се на върха на съвременните знания. Това е резултат именно на факта, че духовното познание е плод на живата интуиция.

Религиозният опит в най-общи черти може да бъде определен като преживяване, свързано с чувството за реално присъствие в нашия живот, в битието на всички хора и цялата Вселена на никакво висше начало, което направлява и осмисля както съществуването на Вселената, така и нашето собствено съществуване. Това усещане се дава в акта на непосредственото "виждане", изпълнено с такава вътрешна достоверност, каквато има и виждането на собственото "Аз". И само преминавайки през интелектуално осмисляне, този опит, който по своята същност е неизразим, кристализира в понятия и символи. Изтъкнатият философ на елинистическия свят — Плотин, обяснява така: "Когато виждаме Бога, то ние Го виждаме не с разума, а с нещо по-висше от него". Без това живо съзерцание и жива вяра всяка представа за Бога си остава мъртва схема.

* * *

Американският психолог Уйлям Джеймс (1842—1910) провел голямо изследване на природата и особеностите на религиозния опит. Тъй като лично не бил мистически надарен, той подходил към мистическата интуиция като обективен изследовател. Джеймс съbral обширен материал, състоящ се от "психологически документи" и в своята книга "Многообразие на религиозния опит" изпъкнал като защитник на религиозните ценности².

В представените от него документи има забележителни образци на опитите на различни хора да предадат, да изобразят своите религиозни преживявания. При това в подбора на материалите Джеймс не се е ограничавал

нито в мястото, нито във времето. Събраните от него сведения принадлежат на хора от различни епохи, страни и народи. Те красноречиво показват, че спецификата на религиозното преживяване не може да се сведе до нито една друга сфера на човешкия дух: нито към нравствеността, нито към естетиката, нито към каквото и да са чувства, взети по отделно (например страх, надежда и т. н.). Най-точно то може да се определи като чувство на благоговение. Според думите на свещ. Сергей Булгаков то "потвърждава пред човека наличието в реалността на друг, божествен свят, то не доказва неговото съществуване, не използва различни доводи да убеждава в своята необходимост, а довежда човека до жива, непосредствена връзка с религиозната действителност и му я показва. На истински религиозен път е встъпил само този, който в своето житейско развитие реално се е срещнал с Божеството, когото То е настигнало, на когото То се е изляло със Своята превъзмогваща сила"³.

Да се изрази с думи което и да е дълбоко преживяване, особено религиозното е трудно, почти невъзможно, обаче "психологическите документи" все пак могат да хвърлят някаква светлина върху природата на мистическото съзнание⁴. Ето характерният пример на едно такова свидетелство, представено в книгата на Уилям Джеймс.

"Аз помня нощта и мястото на хълма, където моята душа се отвори за Безкрайното. Това беше бурна среща на два свята — външния и вътрешния. От моята вътрешна борба сякаш се разтвори бездна в душата ми и откри друга, неизследвана бездна някъде от другата страна на звездите. Аз бях там с Този, Който е сътворил мен и всичко прекрасно за света: и любов и страдание и самото изкушение. Аз вече не Го търсех, аз чувствах съвършена хармония между неговия дух и моя. Обичайното усещане за външния свят си отиде. Остана един екстаз от нищо неограничавана радост. Как да опиша моето преживяване? То прилича на сливането на всички звукове в голям оркестър, в широка хармония, в която потъва всичко

освен чувствата изпълващи нашата душа. В ненарушилите нощно мълчание трепетно живееща тишина и то тържествена. Усещах в нощната тъмнина нечие присъствие, още по ясно за мен поради това, че остава невидимо. Не можех повече да се съмнявам в неговото присъствие, след като го чувствах така ясно, както самия себе си. Ако имаше разлика в степените то е само поради това, че неговата реалност аз усещах по-силно от моята собствена. Моята висша вяра, моята истинска идея за Бога се зароди в мен в този миг. Оттогава, когато стоях на планината на виденията, аз чувствах, че силата на Вечното ме обгърна. Никога до този момент не бях изпитвал такъв сърдечен трепет. И ако някога съм бил лице в лице с Бога, то това е тъкмо в тази нощ, когато почувствах, че се родих отново, родих се в духа... От тази минута никаква критика на очевидността на Божието битие не може да поколебае моята вяра. От тази нощ, когато почувствах присъствието на Неговия Дух, никога не оставах по-дълго време без това чувство. Твърдата увереност в съществуването на Бога е основана на това видение, на спомена за този чудесен опит".

"Аз много пъти се чувствах в общение с Бога – пише друг човек. Аз се наслаждавах на срещата с Него без никога да моля за тях и без да ги очаквам. Те, струващите ми се, се състоят в забравата на всички мои мисли и всички усилия на моя обикновен живот... Това, което изпитвах в тая минута, бе временното изчезване на моята личност и светозарно откровение за смисъла на по-дълбок живот от този, на който бях привикнал... Без Бога светът би бил хаос."⁵

Ярки свидетелства, отразявачи религиозните преживявания са безбройните произведения на литератураната и изкуството. Химните Риг-Веда и библейските псалми, Марцеловската меса на Палестина и ораторията на Лист "Христос", "Божествената комедия" и православните икони, "Изповедите" на блажени Августин и песните на Тагор – всички те потвърждават мисълта на Макс Шелер, че "пътят на вярата е вътрешно самораз-

криване по отношение на този, на когото Бог се явява в откровение.

Известният историк на религията Рудолф Отто показва, че религиозното чувство се ражда чрез преживяването на реалността на Висшето, което предизвиква у человека благоговейния ужас на творението пред безмерността на Бога. В основата на култовете и изповеданията — пише той — "има един елемент, който може при случай, без да зависи от тях, дълбоко да трогне и завладее нашето съзнание с потресаваща сила. Да опитаме с цялата симпатия и проницателност на интуицията и въображението да го проследим навсякъде, където той може да се намери: в обкръжаващия ни живот и хората; във външните пориви на благочестие и в сътресенията на съзнанието, породени от тези пориви; в установената ритмична тържественост на обрядите и литургиите; също така и в атмосферата, пораждана от старите религиозни паметници, здания, храмове, църкви. Като правим така ще открием, че се сблъскваме с едноявление, единственото подходящо название на което е "*misterium tremendum*" — "тайна, предизвикваща трепет."⁶

Нерядко чувството за Бога се пробужда, когато се съзерцава природата. Изкуственият цвят на градската цивилизация често притъпява духовната чувствителност на человека, поставя множество пречки за приближаването към Отвъдното. Освен това като немалко препятствие служи и баластът на повърхностните знания, почерпани от популярната литература. Тази литература внушава мисълта, че всичко в света е устроено просто и се поддава на проверката на здравия смисъл, а към областта на тайната се отнася само онова, което още не е могло да попадне под скалпела на човешкия разсъдък. Прав е Айнщайн като казва, че "най-прекрасното чувство е свързано с преживяване на Тайнственото... Човек, комуто е чуждо това усещане, който е изгубил способността да се удивява и благоговее, е мъртъв. Знанието, че има скрита Реалност, която ни се открива като висша Мъд-

рост и блестяща Красота, — това знание и това усещане са ядрото на истинската религиозност"⁷.

Ние търсим Бога — изпреварвайки мисълта на Айнщайн, казва Джордано Брено, — в неизменния непреклонен природен закон, в благоговейното настроение на душата, ръководена от този закон. Ние Го търсим в блъсъка на слънцето, в красотата на вещите, родени от лоното на нашата майка земя; в истинския блъсък на Неговата същност — безбройните съзвездия светещи в неизмеримото пространство на едното небе, живеещи, чувстващи, мислещи и възпяващи хвала на Всеблагия, Всеединния, Всевишния"⁸.

Усещането на одухотвореността на Вселената е много близко до това мистично преживяване. Ще посоча описание на пробуждането на това "космическо чувство" у руския писател Даниил Андреев. Вътрешното събитие, за което разказва авторът, станало в неговата душа през една лятна вечер на брега на река Неруса.

"Стъмваше се. Зад дъбовете изплува ниска юлска луна, вече съвсем пълна. Лека полека заглъхваха разговорите и разказите. Другарите един след друг заспаха около тихо пращащия огън. Аз останах да бодърствам до него, като си помахвах тихичко с широко клонче, за да се защитя от комарите.

И когато луната навлезе в моето полезрение, безшумно придвижвайки се зад тъничко изрисуваните листа на кичестите клони на върбите, започнаха часовете, които ще останат едва ли не най-прекрасните в моя живот. Бях полегнал на наръч сено, тихо дишах и чувах как Неруса струи отзад, на няколко крачки от мен, но сякаш през моята собствена душа. Това бе първото необичайно нещо. Тържествено и безшумно в поток, който струеше през мен, се вля всичко, което бе на земята и което би могло да бъде на небето. В блаженство, едва поносимо за човешкото сърце, аз се чувствах така, сякаш стройни сфери, въртейки се бавно плуват в световен хоровод като минават през мен, и всичко, което можех да си помисля или представя, се обземаше от ликуващо единство. Тези

древни гори и прозрачни реки, хората, спящи до огньовете и шумните улици, храмовете със свещени изображения, полетата, неуморимо вълнуващи се и степите с люлеща се трева — действително всичко това бе в мен тази нощ и аз бях във всичко. Лежах със затворени очи. Прекрасни, съвсем не такива каквото виждаме всяка година, бели звезди, големи и красиви също плуваха с цялата световна река, като бели водни лилии. Макар че слънцето не се виждаше, сякаш и то бе близо до моя кръзозор. Не от неговото сияние, а от друга светлина, никога не виждана от мен, бе пронизано всичко това — всичко, плуващо през мен и в същото време приспиващо ме като дете в лулка с всеутоляваща любов. Когато човек се опитва да изрази с думи преживявания, подобни на тези, той вижда по-отчетливо, по-ясно от всяка нищетата на езика".

За значението на красотата на света за възприятие на божествената тайна говори и астрономът Камил Фламарион.

"Ако вие изучавате природата, небето, в което безбройни светове се привличат едни към други в лоното на светлината и живота, ако са ви известни законите и общия механизъм на тази природа, можете ли да не приветствате висшия Разум, който говори високо чрез материалната обвивка? Вечерните сенки играещи по склоновете на планините, благоуханието идецо от гората, приведените чашки на цветята, глухият безкраен шум на океана, дълбоката тишина на звездните нощи — всичко това говори за Бога по-ярко и убедително от всички човешки книги."⁹

Такова е чувството, което намирало своето въплъщение в известното стихотворение на Лермонтов "Когато се вълнува жълтеещата нива". То завършва с думите:

Тогда смиряется души моей тревога,
Тогда расходятся морщины на челе,
И счастье я могу постигнуть на земле,
И в небесах я вижу Бога...

А ето и твърде интересното признание на човек, кой-

то теоретично се е смятал за невярващ, но в продължение на много години от своя живот е чувствал близостта на Бога.

"На възраст някъде между 20 и 30 години – казва той – аз лека полека станах невярващ, но не мога да кажа, че някога съм губил това така добре описано от Спенсър "неопределен съзнание" за абсолютната реалност, която се намира зад света на явленията. За мен тази реалност беше не просто Непознаваемото, както у Спенсър, защото, макар че престанах да се обръщам към Бога с детски молитви и никога за нищо не съм молил Неведомото, по някои данни виждам, че често съм бил в отношения с Него подобни на тези, които се създават в молитва... Той бе край мен или аз бях край Него – не знам как по-добре да се изразя – във всяка трудна ми нута на живота ми. Той ме подкрепяше и влияше в мен безкрайни жизнени сили, за да мога отново да почувст-вам Неговото тайно спасително присъствие. Това бе като че ли непрестъпващ извор на живот, справедливост, истина и сила. Към Него аз се обръщах инстинктивно всеки път, когато отслабвах, и Той винаги ме спасяваше от бедата. И сега виждам, че между мен и Него е имало лично отношение, защото в последните години, когато загубих пътя към Него имах ясното чувство за невъзвратима загуба."

Това забележително признание, посочено от Ч. Джеймсън, за сетен път показва как интуицията може да се проявява независимо от мирогледа и даже въпреки него. Външните доказателства, относящи се до тайната на тайните, когато се опитваме да се приближим до нея с патериците на интелекта, никога не могат да бъдат вяра. Затова, според думите на католическия философ Едуар Леруа, трябва "да се откажем от мисълта, че доказателството вече е завършено преди да започне актът на вярата"¹⁰.

Защо тогава много християнски мислители смятат, че разумът също може да каже нещо за Бога?

Те не по-лошо от другите разбират, че непосредственото вътрешно съзерцание е по-висше от логиката, но в дадения случай посочват, че даже нашето ограничено мислене в никаква степен е способно да ни доведе до понятието за Бога.

Трябва обаче да се помни, че по самия свой характер логическите доказателства имат принудителен характер. За силогизмите не съществува свобода, те са рожба на интелектуалното робство. А тъй като духовната интуиция ни открива висшата Реалност като абсолютна свобода, то да бъде и тя оковавана във веригите на нашето ограничено мислене би било незаконно посегателство. Ето защо Кант справедливо смята, че "доказателствата" за битието на Бога нямат принудителна сила. Въпреки това човек изпитва потребност да осмисли своя духовен опит. Трябва само да се помни, че става въпрос не за "доказателства" в тесния смисъл на думата, а за свидетелства, което съвсем не е едно и също.

* * *

Преди всичко, на този път на осмисляне ние сме длъжни още веднъж да се обърнем към най-достоверното, което ни е дадено: към нашия вътрешен свят. Нашето тяло е част от обкръжаващия ни свят. Във всеки случай то е нещо тясно свързано с него. То изпитва върху себе си закона за привличането, температурните колебания; усещаме болка, глад и жажда. С една дума — ние "от главата до краката" сме свързани с външната природа. Нашите мечти — било то свободен полет или дишане под водата — неизменно се натъкват на съпротивление, напомнящо за нашата обусловеност.

На това телесно робство в същото време противостоят нашият духовен свят. С най-голяма достоверност ние усещаме неговата реалност. И не само за това, че нашата мисъл свободно се рее в недосегаеми предели, в далечното минало и бъдеще, в пустините на Вселената и капчиците вода. Забележително е, че нашият вътрешен

живот качествено се отличава от външния – той живее по съвои особени закони. Ние тържествуваме над механичната принудителност на света."По самата природа на своята личност, – пише руският мислител В. Несмелов – човек по необходимост осъзнава себе си като свободна причина и цел на своите произволни действия."¹¹

Подобно на това, как нашето тяло е отражение на материалното битие, нашият духовен свят на свой ред говори за реалността на духовното измерение. Човекът, този микрокосмос, открива в себе си действителност, която според думите на Рудолф Ейкън "не може да е просто съзнаване на човешкото мислене. Тя носи твърде много особени сили и порядък, които не могат да се установят по изкуствен път нито сега, нито когато и да е. Освен това тя се намира в такова противоречие с интересите на естественото благосъстояние, изиска от човека толкова труд и жертви, такова пълно преместване на центъра на тежестта на неговото същество, че към нея никога не би могъл да доведе простият стремеж към щастие... Тя може да бъде разбирана само като израз на движението на цялата вселена, чрез което човекът е свързан и което се извършва и в него. Животът на духа е напълно непостижим и никога не би станал в нас сила, ако не му бе свойствена независимост по отношение на човека, ако единният общ живот, проявяващ се в него, не принадлежеше на самата действителност и не образуваше реална връзка"¹².

Ученият, който жертва своя живот по пътя към откритието, мъченикът за убеждението, който се усмихва пред лицето на смъртта, човекът, който не може да сдържи сълзите си слушайки музика, всички те, преминавайки предела на природната действителност, встъпват в сферата на духовната реалност. Само благодарение на причастността си към нея можем да намерим оправдание и удовлетворение на нашите свръхприродни, духовни потребности.

По такъв начин, според В. Несмелов, "човекът не само вярва в действителното битие на свръхсетивния

свят, а непосредствено знае за това битие, защото самия себе си той не може да осъзнае иначе, освен в свръхсътивното съдържание на своята личност"¹³.

Екзистенциалистите от атеистичен тип твърдят, че "абсурдността" на света се проявява при неговия сблъсък с човешкото "Аз", което като самотен изгнаник напразно търси смисъл и жадува висша хармония. Но откъде са възникнали тези търсения и тази жажда? Самите те не посочват ли друго измерение на битието, което се отразява в човека?

"Хората създават Бога" — това е обичайното твърдение на атеистите. Те обаче рядко се замислят истински защо става това и не може ли да има "някаква обратна връзка"? Както вече стана ясно, само позоваването на страх, невежество и външни условия не е достатъчно. Най-важното е, че човек чрез себе си и в себе си открива друго, различно от природата битие. И колкото по интензивен и по-съвършен е процесът на неговото самоизпитание, толкова по-достоверен става този невидим свят, който в акта на вярата се оказва извън пределите на отделната личност. "Да се повдигнеш към Бога", казва френският мислител Г. Марсел, това значи да влезеш в самия себе си и още повече — в дълбините на самия себе си и сам себе си да превъзмогнеш."¹⁴

Щом като притежаваме "прозорци" в царството на материята, то нашето духовно "Аз" може да стане "прозорец" към света на вселенския Дух. Хармонията между човека и природата е основата на неговия живот на земята. Единението с Висшето определя неговото духовно съществуване. Ето защо Анри Бергсон вижда в мистическия опит не само порив към божественото Единство, но и залог за по-нататъшното развитие на човечеството¹⁵.

* * *

Сега нека да се обърнем от вътрешния към външния свят на човека. Преди всичко, ние виждаме навсякъде в природата действието на закона за причинност-

т а. Всяко явление има за себе си, както се казва в логиката, достатъчно основание, т. е. причина, която се е оказала способна да породи свое следствие. Например от семето може да израсне дърво, защото то има в себе си потенциално всички елементи на бъдещото дърво и силата на растежа. Птицата може да се излюпи от яйцето, защото яйцето съдържа в себе си най-важните елементи на бъдещия организъм.

Поради това от край време хората стигали до мисълта, че цялата Вселена като колосален сбор от явления трябва да има такава Първопричина на своето съществуване, която да включва в себе си принципите на цялото мироздание. Според видимите явления ние не можем да открием този Първопринцип. В света всичко е относително, всичко е обусловено от никаква друга причина. Ето защо трябва да се търси Абсолютното, т. е. самодостатъчното, безусловно начало и извън света. В своята лекция "От относителното към абсолютното" Айншайн казва: "Да се сведе всичко в сферата на относителността е също така невъзможно, както и на всичко да се даде определение или всичко да се докаже, защото при създаване на всяко понятие се налага да се изхожда в крайен случай от едно понятие, което не се нуждае от особено определение; при всяко доказателство трябва да се използва никакъв висш закон, верността на който се признава без доказателства: така всичко относително е свързано в крайна сметка с нещо самостоятелно, Абсолютно. (курсивът е мой – А. М.) В противен случай понятието, доказателството или относителността увисват във въздуха. Твърда изходна точка е Абсолютното; трябва само умение То да се намери на нужното място"¹⁶.

Тези, които се опитват да разпространят върху самия Абсолют принципа за причинността, проявяват неразбиране на този принцип. Например Берtrand Ръсел с удивително лекомислие казва, че въпросът "А кой е сътворил Бога?" го е довел до отрицание на принципа на първопричината. Абсолютното затова е Абсолютно, за-

щото за разлика от относителните неща то е **причина** на самото себе си. Само при наличие на такава Първопричина става разбираема казуалността на мирозданието.

Следва да се подчертая, че когато говорим за Първопричина или Начало, става дума не за хронология и ческа причинност или начало във времето, а за причинност, имаща корени в самата същност на явленията. В дадения случай Първопричината е оста, на която се държи световният процес и която свързва всички негови звена. Без тази основа Вселената би загубила своето единство и би се превърнала в хегеловата "лоша безкрайност".

* * *

За причината може в определена степен да съдим и по нейните следствия. А Вселената, такава каквато тя се открива пред съвременната наука, ни кара да се замислим за нашия произход.

В непостижимата по своята необятност бездна на Вселената, подчинявайки се на точни математически закони се движат неизброими светове. Гигантски слънца, върволица от планети се движат по своя предначертан път. Всеки от тези светове е истинско чудо... И където и да погледне човек: към космическия кръговрат на небесните тела или към загадъчния полет на електроните, към закономерностите на химическите процеси или към живота на мъничката инфузория — навсякъде той вижда печата на Разума. И, разбира се, самият човек заслужава най-голямо удивление. Затова са прави тези, които твърдят, че колкото повече опознаваме природата и си изясняваме нейната сложност, толкова повече обяснения тя изисква. Простият каменен секач може да бъде произведение на человека и може да се окаже случайна "игра на природата", но съвършеното електронно устройство всече е немислимо без своя творец. Подобното се опознава

чрез подобно. Ако разумът е в състояние да открива закономерностите в природата, не означава ли това, че в своята основа тя е съпричастна на разума и следователно на духа.

Още преди двеста години Жан Жак Русо пише: "Умът се обърква и губи в тази безкрайност на отношенията, от които нито едно не се е объркало или загубило в множеството. Колко ли абсурдни предположения са нужни за да се изведе цялата тази хармония от слепия механизъм на материята, случайно приведена в движение! Напразно тези, които отричат единството на замисъла, проявяващ се в отношенията на всички части на това велико цяло прикриват своите нелепости с абстракции, координации, общи принципи, всякакви емблематични термини. Колкото и да се стараят те, аз не мога да схвата системата от същества, подчинени на такъв непоклатим порядък. Не ми е по силите да вярвам... че сляпа случайност е могла да създаде разумни същества, че немислещото е могло да създаде същества, надарени с мислене."¹⁷

Минаха векове, извършени бяха множество открития и преврати в науката. И въпреки това тези думи на философа не загубиха сила, свидетелство за което е и известното признание на Айнщайн: "Моята религия – това е дълбоко почувствана увереност в съществуването на Висш Разум, който ни се открива в достъпния за познанието свят"¹⁸.

На много от естествоизпитателите е добре известно това чувство и тази увереност, по силата на които те могат да твърдят, че науката е техният път към религията. Според думите на Чарлз Дарвин фактът, че светът се крепи на закономерности, може да се смята за свидетелство за неговия Творец¹⁹. Алфред Уолъс, който създава едновременно с Дарвин теорията за отбора, пише: "Вселената даже в нейното чисто физическо и неорганично състояние се разкрива пред нас като един толкова сложен организъм, че внушава на умовете мисълта за

съществуването на някаква разумна Сила, която прониква навсякъде и го поддържа."²⁰

Съвременният американски астроном Харлоу Шепли, като изброява най-важните същности от които се оформя мирозданието – пространство, време, материя и енергия, посочва и някаква пета сила. "Едва ли можем да се съмняваме, че тя съществува... Ние можем да я наречем Направление, Форма, Сила, Всемогъща воля или "Съзнание". Във всеки случай това трябва да е понятие, което съответства на космическите мащаби."²¹

От всичко, което човек наблюдава в света, най-забележително свидетелство за творческата Сила изглежда е Ж и в о тът. По какъвто и начин да е възникнал той, самото негово съществуване е чудо във Вселената. Той се развива въпреки законите на неорганичния свят и можем да го смятаме за най-редкия или може би единствен по своя род феномен в космоса. Строежът и функциите на организмите се отличават с поразителна целесъобразност. При животните и растенията няма личностно самосъзнание и разум, но те често действат така, сякаш имат такъв. Биологията знае безкрайно множество примери за това. Явленията симбиоза, регенерация и микрия, мравките, които отглеждат листни въшки, "социалното" устройство при пчелите и термитите, ултразвуковите апарати на прилепите – всичко това са христоматийни факти. Не случайно възниква цяла наука – бионика, която използва в техниката разнообразните "патенти" на природата.

Даже ако се окаже възможно всички тайни на живота да бъдат разтълкувани в светлината на физиката и химията, а целесъобразността на живите същества да се обясни с еволюцията – този подход не изчерпва проблема. Нито дарвинизма, нито друга теория е в състояние да обясни главното – общата закономерност в биосферата и изобщо в цялата природа. А тази закономерност е безспорен факт.

Според мнението на Макс Планк няма никакви пре-

пятствия да бъде "отъждествен световният порядък на науката с Бога на религията. Освен това божеството, което религиозният човек се старае да приближи до себе си с нагледни символи, се оказва по своята природа това, което е силата на естествените закони, за които до известна степен сигнализира усещането на изследователя". По същия начин и Алберт Винер смята, че "принципите на порядък във Вселената, вероятно не се отличават от това, което религиозният човек разбира за Бог"²³. Разбира се, за духовния опит на вярата Бог е неизмеримо повече от принципа за порядък. В посочените думи на двамата учени е важна мисълта, че силата на Разума се разкрива в космическата закономерност.

Човекът знае какво е това закон, порядък, цел, смисъл, защото той ги осъществява в своя труд и творчество. Неговата съзнателна и подсъзнателна способност е неотделима от разума. Поради това от съзерцанието на разумно устроената Вселена мисълта достига до понятието за световния Разум.

Материалистите поставят на негово място нещо, наречено от тях "материя". Но ако на тази "материя" е присъщ разум, то това вече не е материя и от такава "материя" самите материалисти ще се откажат. Те твърдят, че "материята, реалността, която не притежава съзнание е съществувала преди разума — реалност която притежава съзнание"²⁴.

Този тезис се изтъква като "последна дума на науката". Но добре е известно, че материализът възниква в дълбока древност, когато науката е още в детска възраст.

* * *

Много векове преди Раждането на Иисус Христос в Индия, Китай и Гърция се появява предположение, че светът е образуван от някакъв материален субстрат. Едни го разбират като натрупване на частици, други като предвечния океан.

Тази представа е продукт на митологическото мислене. Както ще видим по-нататък, в религията на пър-

вобитните народи огромна роля е играла богинята Майка*. Първоначално тя се е представяла като одушевената цялост на природата. Тя била родителка на божествете и хората. Но постепенно божествете заслонили нейния образ и тя останала като сянка зад пантеона. В светогледа на древните, било то вавилонци или гърци, тя играла ролята на съдба, орис. Неин символ за дълго оставала бездната на океана. Ето защо някои гръцки мислители учели, че светът е възникнал от водата. Постепенно тя започнала да се представя като природна необходимост, Ананке. И продължавала да стои по-високо от божествете.

Именно от тези митове се родили първите материалистически учения. Светът започнал да се разбира като продукт на никаква световна стихия. Наистина, в началото ѝ приписват вътрешен духовен живот, но в системите на Демокрит и Епикур и това изчезва. Остава само материията като първопричина на целия космос.

В ново време материализът се опира на антихристиянските тенденции на рационализма и на "просветителството". Естествознанието в тази епоха, когато били открити елементарните закони на механиката, по косвен начин способства за повърхностния енциклопедизъм на "свободомислещите". Започнали да си представлят света като подобие на голяма машина и да тълкуват неговата природа в духа на механистичкия материализъм. Немалка роля изиграл и култът към разума, насаждан от "просветителите". "Изпълнени със самодоволство, защото вече не изгаряли вещици, те определили добрата стара Библия като непретенциозна приказка за деца, и като изтръгнали от Господа Бога мълнията с помощта на Франклиновия гръмоотвод, те обявили за нелепо безумие всичко, което не може да се хване с пинсета или изведе от тройното правило" (Стефан Цвайг).

Отхвърлен от развитието на новата философия, началото на която било поставено от Кант, материализът се възражда отново в периода на кризата на философи-

* За това ще става дума в томове 2, 3, 4, 6.

ята чрез Хегел. Първоначално изглеждало, че техническите открития и научни теории на XIX век наливат вода в мелницата на материализма. Въпреки това той си оставал участ главно на популяризатори и философи, недостатъчно запознати с науката или учени, незнаещи добре философията. Именно тогава го "украсявали" такива имена като Фохт, Брюнер, Молешот²⁵.

Марксисткият подход се опитва да се разграничи от тях, но неговия възглед за природата по същество остава механистичен. В основата на света Енгелс, както и Брюнер, вижда само движение на вещества и енергия.

През XX век, под натиска на фактите, установени от новата физика и биология, материализмът бе принуден да направи отстъпка. Ако преди под материя той разбираше реалност, притежаваша протяжност, непроницаема в своите първоелементи и съществуваща във времето и пространството, то сега за "материя" бе обявено в с и ч к о, което има обективна реалност²⁶. Тази крайно неясна формулировка беше героично средство за спасяване на доктрината от натиска на науката.

Но главният вътрешен "нерв" на материализма оставаше неизменен. Този нерв бе богоотрицанието.

* * *

Във философията всички усилия на материалистите като правило са насочени към "вратичките за попълнена". Ето защо материализмът с ожесточение се бори даже против позитивизма, най-родственото му учение, обвинявайки го, че е "загубил оръжието против фидеизма". Всичко, каквото и да е, само не възможност, дори малка и проблематична за допускане на Бога! По този въпрос материализмът проявяваше завидна последователност и упоритост. По такъв начин на пръв план се оказват не научните и философски проблеми, а емоционалният патос на богооборството. Само затова бяха издигнати в качество на догматични положения такива спорни тези като безкрайността на Вселената във времето и пространството (към нея ще се върнем отново). Такива тези,

според мнението на материалистите, не трябало "да оставят място за Бога".

При Маркс протестът против религията се диктувал от неговата политическа борба, тъй като той отъждествявал религията с реакцията. И в името на този протест (донакъде исторически обоснован) бил готов, пренебрегвайки всяка логика, да провъзгласи за източник на разума неразумната природа. "Този, за когото светът е неразумен — пише той — който поради това сам е неразумен, за него бог съществува. С други думи неразумността е битие на бога."²⁷ В своята книга за Демокрит и Епикур Маркс откровено утвърждава човекобожието. Според неговите думи редом с човека "не трябва да има никакво божество"²⁸.

Такъв дълбоко емоционален, чужд на всяка "научност" е и атеизмът на Ленин. За това красноречиво свидетелства разговорът, за който си спомня един от сътрудниците на Ленин. Този разговор бил през нощта, под тъмния купол на звездното небе. "Аз казах на Ленин — разказва неговият събеседник — че мисълта неволно се устремява към Великия Разум, когато пред очите ни в небесното пространство има безбройно количество, милиарди звезди. Ленин се засмя и иронично произнесе: "Към дядо Господ!" — Назовете го както искате, Владимир Илич... Нима не е бил прав Спиноза като казвал: когато пред мен стои прекрасен часовников механизъм, аз неволно мисля за майстора, който го е сътворил." — Всичко това мирише на попщина — отговорил Ленин — накратко казано Вие искате да кажете, че всичко това е било създадено от дядо Господ. Добре. Да допуснем, че всичко което съществува, цялата вселена дядо Господ е създал преди ен милиарда години. Е, ами преди това какво е правил, да не е спал?..."²⁹

Ето това е всичко, което имаше да отговори този човек, притежаващ проницателен ум и широко образование. Емоционалната неприязнь към самата идея за Бога прозира и в печатните му изказвания, където той говори за Бога с такива думи, които не ми се иска дори

да цитирам. Именно в подобни ефекти, а не в науката се състои главният патос на материализма.

* * *

"Научният мироглед", на който се позовава атеизът, сам по себе си е доста спорно понятие. Няма доказателство, че цялото битие е подвластно на анализа на науката. Освен това тя е още безкрайно далеч от това наистина да каже "последна дума". В нея стремително се сменят хипотези и теории. До съвсем неотдавна класическата механика изглеждаше като пълно отражение на картина на света, а сега вече се оспорват и някои концепции на Айнщайн. Корените на мирогледа винаги са по-надълбоко от научното ниво — във вярата, в едно или друго убеждение³⁰. Религиозната вяра и вярата на атеиста могат да приемат изводите на науката, изхождайки при това от собственото си виждане за света.

Въпреки това атеизът, обявявайки се за "единствено научен мироглед", в подкрепа на този тезис посочва "конфликта между науката и религията" в историята. Действително миналото познава няколко примера за това как представители на религиозен мироглед водят борба против някои астрономически или биологически теории. Това се отнася главно за хелиоцентризма и дарвинизма.

Причините за подобно явление са няколко. Първо, недоразумения поради неразбиране границите и спецификата на религията и науката (вж. приложение 2). Второ, конфликът се провокира от явно материалистичните тенденции у някои учени (например Хегел). Трето, не малко беди донесло издигането на ред научни хипотези в ранг на абсолютни, неоспорими догми. И най-накрая — най-главното: много представители на религиозния мироглед в миналото твърде тясно свързват себе си с една или друга естественонаучна доктрина. С учението на Коперник спори не религията като такава, а старата научна теория, издигната не от богослови, а от великия

астроном Птоломей и развита от крупни учени (Тихо Брахе и др.). И против дарвинизма се изказват последователите на старата научна идея за постоянството на видовете, която се поддържала от най-изтъкнатите биолози на тази епоха: Кювие, Агасиц, Оуен³¹.

Галилей прекрасно разбирал, че библейското учение по същество няма отношение към астрономията. "Библията, казва той, ни учи как да се изкачим на небето, а не на това, как се върти небето."³² А такъв изтъкнат християнски мислител от тази епоха, като кардинал Николай Кузански, още преди Коперник, смята хелиоцентризма за напълно приемлива теория. Също и Дарвин, предвиждайки, че неговата теория може да се възприеме като атеистична, протестира срещу това³³. Той бил още жив, когато в Русия Владимир Соловьев доказва, че еволюционизъмът не само не е враждебен на християнството, но може да заеме важно място в религиозната философия³⁴. Все пак старите научни идеи трудно отстъпвали място на новите. Много представители на Църквата до такава степен се сраснали с непоклатимостта на геоцентризма и креационизма, че решително се противели на теориите за въртенето на земята и еволюцията. Това била психологическа грешка, която за щастие отдавна вече е преодоляна.

Сега вече никой не търси в Свещ. Писание отговори на въпроси от химията или геологията, а християнството на свой ред не се поставя в зависимост от непрестанно променящите се научни представи. Друго е когато в цялостната картина на религиозния мироглед се включват елементи на естествознанието; но трябва да се помни, че те не са нещо съществено и неотделимо. Щом се изменят принципите на науката, ще се изменят и тези елементи. Човек се е обръщал към Бога и когато е смятал земята за плоска, и когато я е смятал за планета, намираща се в центъра на света, и когато поставил на това централно място Сънцето. А накрая, сега, когато знаем, че самото Сънце се носи по своя път в просторите на Вселената — това още повече ни заставя да се замислим за величието

на Твореца. Сега даже атеистическата литература е принудена да признае, че "най-опасни за защитниците на религията не са научните факти сами по себе си, а теоретическите обобщения, мирогледните изводи. Фактическата страна на нещата може да бъде изтълкувана в богословски дух"³⁵.

* * *

Главният спор между материализма и религията се намира извън пределите на експерименталното изследване и се отнася към проблема за началото и възникването на света. Като твърди, че Вселената е без край на във времето и пространството материализът иска да порази религията в нейния корен. Но кой научен опит може да проникне в безпределното и безначалното? Кое око или кой математически анализ може да докаже това. Има ли основания да се твърди, че творческото Начало, намиращо се извън пространството, не е могло да създаде безкрайна Вселена? В частност, според мнението на съвременния английски астроном Мильн, именно сътворяването на безкрайна Вселена повече би съответствало на Твореца. Но сега именно науката, а не религията се съгласява с мисълта, че Вселената е ограничена в затворено пространство. "Границите на Вселената – казва Дж. Джинс – могат да бъдат установени, можем нагледно да си я представим като едно завършено цяло. За съвременния астроном Вселената представлява ако искате нещо, което може да се обиколи в кръг"³⁶. Оказва се, че пространството е изкривено и затворено. "Крайната Вселена, според думите на английския астроном Овенден, не може да има никаква граница с това, което се намира вън от нейното пространство. Самото пространство трябва да е ограничено както е ограничена повърхността на земята. Повърхността на земята няма край: ако се върви по права линия, в която и да е посока, то в края на краишата се пристига там от където се тръгва, при условие, че се остава в двумерната повърх-

ност на земята. В затворената Вселена, ако се върви по "права линия" в трите измерения, в която и да е посока, ще се пристигне в същата точка без среща с каквато и да е граница. Трудно е да си представим такава Вселена, но аз мисля не по-трудно от представата за безкрайната в пространството Вселена.³⁷

От времето на Тома Аквински богословите изказват мнение, че Вселената може и да няма "начало" във времето, защото самият творчески акт по своята природа е извънвременен. Астрономията и физиката днес също оставят въпроса за "началото" открит, обаче говорят за еволюцията на Вселената, която има някаква изходна точка. Според най-разпространената сега теория целият пространствено-временен космос е възникнал преди няколко милиарда години в резултат на гигантски взрив на Първоатома и от този момент започва продължаващото и досега разширение на галактиките³⁸. Според мнението на едни учени този взрив е единично събитие, други предполагат, че Вселената периодично преминава през цикли на свиване и разширение (вж. приложение 4).

В края на краищата за религиозния възглед практически е без значение коя от космогониите ще възтържествува. Сътворяването е свръхприродна тайна, свързвща Абсолютното с обусловения, сътворен свят. Тази тайна се отнася до самата същност на битието, а не за едни или други форми на образуване на света. Същевременно материалистите имат друго мнение. Те срещнаха с още по-голяма съпротива теорията за разширяващата се Вселена, отколкото никога геоцентристите – теорията на Коперник. Отначало те отхвърлиха самия факт за разширяване на галактиките. После го признаха, но го обявиха за частно явление. Накрая бе изтъкнато твърдението, че ако се разширява "нашата" Вселена, то извън нейните предели може да се окаже друга, която не се разширява. Няма нужда да се казва, че това твърдение е достатъчно голословно.

* * *

През това време думите "възникване на физическия свят", "творение" станаха обичайни на страниците на научните трудове, посветени на космогонията. Колкото повече се развива естествознанието, толкова по-ясно става, че познанието на самите основи на света се намира извън границите на науката.

"Изследвайки всеки факт все по-дълбоко и по-дълбоко — казва английският физик Пайерлс — ние в края на краищата оставяме основното "ЗАЩО" без отговор"³⁹. "В отговор на въпроса: защо съществува Вселената? — пише Х. Шепли — можем само да възкликаем: един Бог знае!"⁴⁰

Създателят на квантовата теория Макс Планк казва: "В многообразието на явления от природата, в която ние хората, на нашата малка планетка играем нищожно малка роля, господства определена закономерност, която е независима от съществуването на мислещия човек, но която обаче, доколкото въобще може да бъде обхваната от нашето съзнание, допуска формулировка, съответстваща на целесъобразно насочена дейност. Тази целесъобразност представлява световен Порядък, на кого то са подчинени природата и човечеството"⁴¹.

"Преди тридесет години — пише Д. Джинс, ние мислеме, че се отправяме към признаване на последния фундамент на действителността от механичен тип. Струваше ни се, че тя се състои от случаен хаос от атоми, предназначението на които е в течението на известно време да извършват под действието на слепи, случайни сили безсмислени танци, да се въртят, за да образуват нов свят. В този напълно механичен свят, от играта на същите тези слепи сили е бил внесен животът — малко ъгълче или може би няколко ъгълчета от тази Вселена, състояща се от атоми, случайно достигнали до съзнание за известно време, но в края на краищата, под действието на слепите механични сили, те отново ще бъдат принудени да се върнат към мъртвешкия покой и да оставят зад себе си безразличния свят.

Сега доста единодушно, а от страна на физиците почти единодушно, се признава, че потокът на знанията тече не по пътя на механичното разбиране на действителността. Вселената постепенно се откроява по-скоро като велика Мисъл, отколкото като голяма машина. Духът и в царството на материята вече се открива не като случаен пришелец. Ние започваме да чувстваме, че сме длъжни да го приветстваме като Творец и Властелин на царството на материята".⁴²

Английският астроном Артър Едингтън отбелязва, че "новата концепция за физическия свят дава възможност да се защити религията от обвиненията, че не е съвместима с физиката"⁴³.

Според Вернер Хайзенберг "съвременната атомна физика измести естествознанието от материалистическия път, на който то стоеше през XIX век". "Развитието на физиката през последните години — пише той, — ако направим сравнение с античната философия — извършва много отчетлив завой от Демокрит към Платон."⁴⁴

Според известният физик и философ Филип Франк, след като познанието на законите на космоса е познание на разумно устроеното, всеки прогрес на науката е прогрес в нашето познание на това, как Бог управлява света.⁴⁵

Пол Дирак конкретизира тази мисъл:

"Едно от фундаменталните свойства на природата е това, че основните физически закони се описват с помощта на математическа теория, притежаваща толкова голямо изящество и мощ, че е нужно изключително високо ниво на математическо мислене, за да бъде разбрано. Описвайки тази ситуация може да се каже, че Бог е математик от твърде висока класа и когато е устройвал Вселената Той е ползвал твърде сложна математика"⁴⁶.

Затова не е нужно да се удивяваме, че за мнозинството от истинските творци на науката, за всички, които съдействат за нейното движение напред, идеята за създаването на света от Бога е била пълна с дълбок смисъл и жизнено значение. "Изглежда най-непосредственото доказателство за съвместимостта на науката и религията — пише Макс Планк — е историческият факт, че имен-

но най-великите естествоизпитатели на всички времена, такива хора като Кеплер, Нютон, Лайбниц, били про-никнати от дълбока религиозност.⁴⁷

Карл Линей, създателят на биологическата класификация казва, че в многообразието на света на живите същества вижда силата на Твореца. Михаил Ломоносов назовава вярата и знанието "дъщери на един и същ Баща". Блез Паскал, Исак Нютон, Майкъл Фарадей били богослови. Луи Пастьор заявява, че се моли в своята лаборатория.

За Създателя, проявяващ своята мощ в творението, говорят физикът Ампер и богословът Лайел; ембриологът Бер, химикът Бутлеров, физикът Крукс, биологът Уольс се изказват против материализма. Великият хирург Н. Пирогов се обърнал към вярата без да загуби, според неговите думи, своите научни убеждения. М. Планк определя религията като опора на своя живот, психиатърът Ч. Ламброзо, физиците Максуел и Шрьодингер защитават идеята за безсмъртието на човешкия дух.

Това изреждане може да бъде продължавано без край. То свидетелства за дълбоката правота на известното изречение на Франсиз Бейкън: "Малките знания отдалечават от Бога, големите – приближават към Него".

Наистина атеистите се опитват да омаловажат този факт, обявявайки един или друг учен за свой съмишленник. При това те прибягват до тенденциозност и дори до фалшификации (вж. приложение 3).

* * *

И така виждаме, че не само вътрешният духовен опит приобщава человека към висшата Реалност, но и пътищата на Разума и самото развитие на науката. В познанието на света, абстрактното философско мислене и преди всичко в дълбоката интуиция, пред человека според думите на поета, пред человека се открива,

Дух всюду сущий и единный,
Кому нет места и причины,
Кого никто постыч не мог,
Кто все собою наполняет,
Объемлет, зиждет, сохраняет,
Кого мы называем – Бог...